

Адальберт Ерделі

Бог. Мистецтво. Любов. Нескінченність

Адальберт Ерделі мав звичку — усіх мистецьких шедеврів торкався перснем. Вірив, що так зможе передати собі частку геніальності. Художник торкався навіть скульптур Мікеланджело, які були під пильною охороною монахів.

І таки став одним із найяскравіших українських митців ХХ століття.

Ерделі міг писати картину у фракі і не забруднитися.

Або ж після затишного бідування отримати тисячу марок за портрет мюнхенського барона і насамперед помчати в пральню — адже там через заборгованість затримали 26 сорочок художника. На решту ж грошей — поїхати в Італію.

«Я боюся признатися самому собі у тому, що я у розпачі, бо мене тут ніде немає», — залишав Ерделі щоденникові зізнання на початку творчої відпустки в Парижі. Уже наступного року він мав спільну з іншими митцями виставку у Франції, а один з його творів навіть експонувався на Єлисейських полях.

На своїх уроках художник не тільки викладав живопис, а й учив хлопців зав'язувати краватку, користуватися столовим приладдям та поводитися із жінками.

Хтозна — може, він справді поцупив геніальність з визначних творів. Однак картини, досягнення, щоденники, спогади друзів підтверджують інше. Адальберт Ерделі — це передусім самобутня особистість.

Тільки почнімо з іншого імені. Бейла Гриць. Ось так назвали хлопця — майбутню знаменитість закордонних виставок та гордість Закарпаття.

Бейла Гриць народився 25 травня 1891 року в селі Климовиця на Закарпатті. Батько, Михайло Гриць, був русином, а мати, Ілона Цайскі, — швабкою. Рідний край митця входив до складу Австро-Угорщини, тож його сім'я, як личило тоді інтелігенції, змадяризувалася.

Наприкінці XIX століття Угорщина переймалася за зміцнення національного духу держави. Тому кожен службовець, навіть учитель (а ним був батько художника), мав присягнути на вірність угорській короні та позбутися слов'янського прізвища.

Михайло Гриць поїхав до Будапешта і став Ерделі. З угорської прізвище перекладається як «лісова країна» — так називали Закарпаття та прилеглі території Трансільванії.

До Першої світової війни Закарпаття входило до складу Австро-Угорщини. Майже всі навчальні заклади краю, в тому числі й початкові школи, через асиміляторську політику були угорськомовними. У містечках переважали угорці, євреї та німці (шваби), а загалом на Закарпатті абсолютна перевага за чисельністю належала українцям — їх називали рутенами, руськими чи русинами. Здобути вищу освіту представникам цих верств сільського населення та зайняти високий щабель у будь-якій сфері культури, окрім релігії, було майже неможливо.

Майбутньому митцю було тоді 10 років. Удома і серед друзів його називали Бейла, а повне ім'я Адальберт почали вживати значно пізніше.

Мати хотіла, щоб її син став учителем. А ще називала хлопця «невгамовним», тому наполягала віддати його до навчального закладу в інше місто. Адальберт не розділяв прагнень матері, але закінчив середню освіту в Сиготській учительській семінарії. Потім вирішив здобути професію художника і без спеціальної підготовки разом з батьком поїхав на вступний іспит до Будапештського художнього інституту. Склав його успішно.

«На приймальні іспити в інститут нас зголосилося дев'яносто осіб. Я усвідомлював, що не маю жодної підготовки, і почувався незручно. Принесли багато начерків вугіллям і обрамлені картини. Пам'ятаю, один мій однокурсник намалював капусту з редискою і цю картину його батько без відома сина приніс як носильник, щоб показати ректору...Крізь великий натовп я протиснувся до чорної дошки з виписаними результатами, і коли помітив своє прізвище між зарахованими, навіть не дуже зрадів. Цікаво, що мене завжди охоплює певна пригніченість, коли я досягаю якоїсь невеликої мети. Я вважав своє зарахування звичайним явищем і певне вдовolenня відчув лише тоді, коли побачив, що мого згаданого колегу не прийняли, гадаю, через ту картину з редискою»

Творчі пошуки за кордоном

Коли Ерделі навчався в інституті, у європейських країнах формувалися нові напрямки мистецтва. В Угорщині, де раніше домінували реалізм та романтизм, кристалізувався імпресіонізм — його провідним митцем став Карой Ференці. Він організував художню колонію в місті Кечкемет, куди Адальберт Ерделі поїхав на творчу практику. Відтоді художник ставитиме Ференці на перше місце серед своїх учителів.

*Ужгородська вулиця. Друга
половина 1920-х*

1922 року Ерделі продовжив свої творчі пошуки в Мюнхені. Він зосередився на портретному живописі, тому малював журналістів, лікарів, баронів, генералів та їхніх дружин. Так і знаходив приятелів в елітних колах Мюнхена — зокрема, головного редактора однієї з найбільших газет Баварії пана Юрінека. Той допоміг організувати виставку робіт художника в «Скляному палаці» — найпрестижнішому виставковому залі міста. Також пан Юрінек запросив Ерделі працювати позаштатним працівником в газеті — виконувати шаржі на політичних осіб.

Домалювався Ерделі до портрета Гітлера. Тоді майбутній диктатор здійснив невдалий державний переворот разом з генералом Еріхом Людендорфом. Заколотників арештували — і тільки представники найвпливовіших газет Баварії могли прийти на скандальний судовий процес.

«Мені дісталось місце у четвертому ряду. Звідти я мав намалювати звинувачених. З такої віддалі це було неможливо і, зізнаюся, для цього потрібно було мати ще й велике самовладання. Після перерви я підійшов ближче до голови трибуни, до звинуваченого Гітлера, і з цього місця мені було зручно малювати. Наступного дня голова перед відкриттям засідання зауважив, що у вчорашній пресі з'явилося багато неможливих карикатур, і попросив художників давати зарисовки для перегляду, в результаті з великої кількості художників нас залишилося всього троє»

Повоєнний Мюнхен по-іншому формував митця — місцева інтелігенція віддавала перевагу песимістичній філософії Артура Шопенгауера, розвитку експресіонізму, як-от у творчості Едварда Мунка, та постімпресіоністській виразності форми та кольору, яку мав Поль Сезанн. Ерделі читав тогочасні мистецькі книжки та робив помітки німецькою — знайомився з новими поглядами та підкреслював важливе.

«Де? Яке мистецтво завершене? Адже воно померло б тої ж миті, коли б стало закінченим, бо тоді настав би кінець.. Ні, ні, ніщо не закінчене! Адже гарним є якраз те, що вічно живе. Безперервне існування вічних перемін. Форма, колір — є життя, постійна переміна твору — є краса»

Після закордонного культурного життя Ерделі було складно повертатися додому — він неохоче викладав учням рисунк та зауважував, що йому ні з ким подискутувати про високе мистецтво. Проте художник продовжував творити — зокрема, представив 50 робіт у празькому салоні. 11 з них згодом закупила Народна галерея в Празі. На виставках його твори набули доброго розголосу — завдяки цьому Ерделі вдалося організувати творче відрядження у Францію коштом чехословацького уряду.

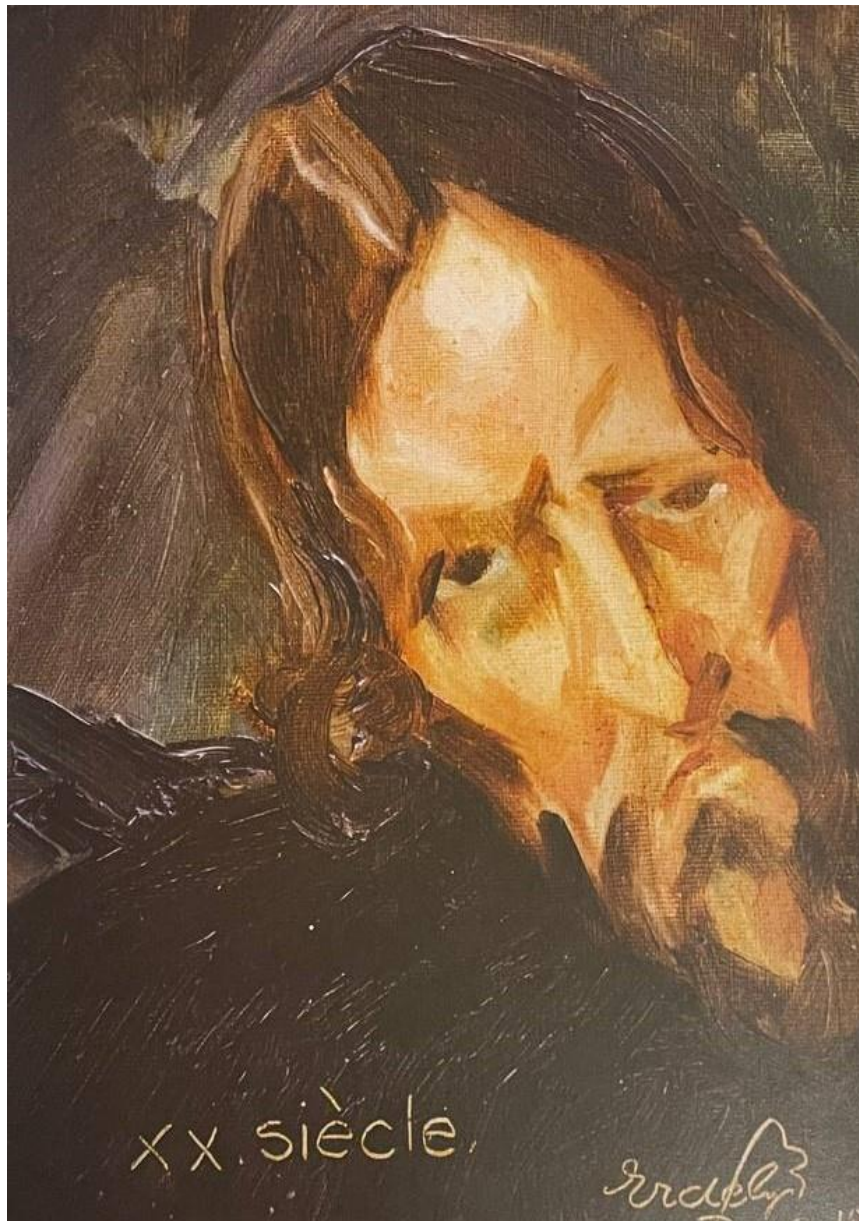
Художник постійно носив із собою словник, бо зовсім не знав французької. З новими друзями спілкувався англійською, німецькою та жестами, щоб хоч якось порозумітися. Ерделі шукав себе в мистецтві Франції — вивчав роботи художників в паризькому Луврі та поїхав в художню колонію в Гаржілесі. Там спілкувався з інтелігентною мистецькою сім'єю Жаме та малював портрети. Одна з

За Сен-Жерменським договором, 1919 року Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини. Упродовж 19 років край відчував позитивні зміни — нова влада вкладалася в будівництво нових і розширення старих навчальних закладів. Молодь здобувала освіту в університетах і академіях Праги, Брно та Братислави, а потім поверталася працювати в гімназіях та учительських семінаріях Закарпаття. До краю також приїжджала чеська інтелігенція.

робіт так сподобалася колегам, що її наступного року експонували на Єлисейських полях у Парижі. Вивчення мови, інтелектуальні розмови про Бодлера, Мопассана, Гюго обернулися у спільну виставку з іншими художниками.

Ерделі личило радіти та святкувати такий успіх. Однак його бентежило все навколо — зокрема, і те, що наближалася Друга світова війна.

Сповнений тривожних передчуттів, художник бачив навколишній світ у трагічних фарбах. Таким він його передав у картині «XX століття», яку малював «постившись і молившись». Ерделі використав образ Ісуса Христа із сумною, нахиленою головою, який зі співчуттям спостерігав за «прогресом людства». Цю картину після повернення додому художник подарував закарпатському єпископу Петрові Гебею для ужгородської греко-католицької каплиці.

XX століття. 1931

Ерделі звертався до віри не тільки на картинах, а й у щоденниках. Він, як і батько, був греко-католиком. Вважав, що справжня Людина є подобою Бога. Вона народжується, живе і помирає абстрактно — у цьому і полягає її нескінченність.

«Те, що на землі називають великим, грандіозним, — це ніщо інше, як людське, як абстрактна частина Господа на землі. Можливо, ти вважатимеш це «перебільшенням», але Людина, абстрактна людина всього-на-всього лише більш інтенсивно бачить. Кожна велика Людина сильніше світить — і цим вивищується над іншими людьми»

Проте Ерделі не зважав, ким була людина — греко-католиком, римо-католиком, реформатором чи буддистом. Він звертав увагу на суть усіх віросповідань — любов. І вважав її найбільшим вдосконаленням.

«Любити все — це ніщо інше, як недосконалими органами чуття бачити досконалість творіння...»

Ерделі декілька разів продовжував творчу відпустку у Франції, та все ж вирішив повертатися додому. Художника пригнічувало те, що він не може сповна розкрити свій талант, реалізувати себе в мистецтві — особливо після поїздок великими європейськими містами.

«Ще один-два тижні й закриється розділ мого життя, на який я з мрією дивився від дитинства. Не знаю, з якими скарбами я повернуся. Можливо, це мене так болить тому, що відчую, на що я тепер здатний. Я боюся за цю творчу силу після повернення її до провінції, до болота. Не моя вина, якщо все те, що я одержав від Господа, не зможу залишити людству. І муки, можливо, тому такі великі, бо в серці свідомості Землі — у Парижі — я побачив, що лише через матеріальні нестатки та через власну скромність не зміг стати першим серед перших тут і тепер»

Митець міг по-різному називати рідний край — провінцією чи болотом — але завжди туди повертався. Він згадував Закарпаття, коли розглядав французькі красиви, і нестямно любив «дивну романтику прекрасної Верховини», бо саме її сонце, місяць, зірки були маленькими частинками його особистості.

«Дванадцять років я провів у чужих країнах і можу стверджувати, що Швейцарія прекрасна, Гарміш і Патенкірхен чарівні, Гаржілес, де Шопен пережив з Жорж Санд свій сон життя, чудово романтичний, Барбізон є художньо-розкішним, моравська Швейцарія з її ніжною красою дуже мила, але наша Підкарпатська Верховина з її різноманітністю гір і долин є єдиною».

На Закарпатті йому було добре, але тісно. Це й стало трагедією художника до кінця його життя.

Святковий день. На Русаля.

1933

Бо, власне, ким був Ерделі? «Моя, успадкована від мами, вперта німецькість і слов'яно-угорська меланхолійність від батька, стикаючись, викрешували в мені вогонь. ...Я відвертий, прямий, надійний», — писав він. Художник вів щоденникові записи угорською, добре володів французькою, німецькою, словацькою, чеською, українською, спілкувався закарпатським діалектом та погано знав російську — коли говорив нею, то співрозмовники думали, ніби це японська.

Він жалів русина у «своїй змішаній крові», називав людей рідного краю напівосвіченими, не дикими, але й не прирученими. Не любив надмірну провінційність міст, одні й ті ж вулиці та обличчя — бо завжди прагнув чогось більшого, цікавішого і такого, що б змушувало знову і знову знаходити себе.

Ужгород для нього був Вавилонською вежею. Зібранням народів та русинів у різних варіаціях — зокрема, підкарпатських руських, які розмовляли «мовою кухонного рівня» та не могли визначитися, ким вони є.

Ерделі теж не міг визначитися. Художник виправдовував свою аполітичність тим, що був людиною європейської культури та поціновувачем світового мистецтва. Чи важлива національність людини? Ні, важливий її талант у мистецтві. Чи потрібно підтримувати або різко засуджувати новий політичний уряд у рідному краї? Ні, більш важливо, чи зможе художник далі малювати картини.

Однак ідентичність Ерделі ховається не в космополітизм. Вона — в поєднанні європейськості та відданості дому. Він був людиною Закарпаття — краю, який розбирали між собою сусідні країни і якому вдалося не асимілюватися повністю із жодною з них.

«Світова війна викроїла нову мапу на тілі Європи. Я ж залишився на тому місці, де народився, — в обіймах Карпат. Сьогодні я ще був Угорщиною, завтра — Румунією; потім виявилося, що мирна конференція створила з мого рідного краю нову країну — і постала Чехословаччина. Розрізали наче четверо здорове тіло. Виникає питання: чи є культурою те, що зробили на мирній конференції? Убити в серці Європи націю, яка вічно боролася за культуру, — це велика помилка для Європи. Голови, що сидять навколо стола, застеленого зеленим сукном, не мають поняття про те, чим є певна нація»

Мукачівський замок. 1930-ті

Удома

На Закарпатті від художника чекали весілля, хоч одруження він вважав божевіллям. Перед від'їздом до Франції Ерделі прощався з коханою Аглаєю Серені — не міг взяти її з собою, адже вона «була б перешкодою мистецтву». Портрет дівчини вважають одним із найвдаліших у кар'єрі митця — ефектна картина побудована на сильних і декоративних контрастах хутряної накидки, темно-зеленої сукні, що відкриває білизну оголеної шиї та плеча, та енергійних ударів яскраво-червоних губ і браслету. Ерделі створив картину вже після приїзду додому, проте так і не одружився з Аглаєю.

Портрет А.С. 1931

Ба більше, він узяв шлюб тільки перед смертю — з Магдалиною Сливкою, з якою прожив перед цим 21 рік. Вони познайомилися, коли їй було 16, а художнику — 41. Магда прийшла до Адальберта як натурниця. До кінця життя дівчина зверталася до художника на «ви». Вона не мала вищої освіти, була безпосередньою та з почуттям гумору — і з часом почала жити разом з Ерделі. Магда ще й виявилася гарною господинею: добре готувала, прасувала одяг художника і навіть ґрунтувала полотна для його майбутніх картин. Коли в пари зовсім не було грошей, дівчина заробляла на продукти віртуозною грою в карти. Ерделі писав листа до Магди, коли хворів: *«Кашляю, як два коні і один осел. Ходити можу — два кроки назад, один вперед. Серце моє, наче поганий череп'яний горщик. Б'ється, як розколотий дзвін. Щодня мию дванадцять носовичків. Це моє заняття»*.

Проте пара не оформляла офіційно свої стосунки. Ерделі вважав, що для більшості митців дружина є прокляттям — якщо не демоном, що надихає. Подружнє життя здавалося йому буденним і банальним.

«...Я уявляв свою дружину тілом-душею такою, як я. Я шукав. Я довго шукав її, а тепер уже не шукаю. Не шукаю, бо на землі не живе абстрактна жінка, бо навіть жінка, що розуміє, стала б перешкодою у здійсненні моїх помислів»

Адальберт прагнув свободи. Йому не вистачало відповідальності для шлюбу. Магда ж була для нього втіленням затишку та зручності — і, певно, не так заважала мистецтву.

Проте він мав достатньо відповідальності, щоб започаткувати закарпатську школу живопису після повернення з Парижа. Поки художник подорожував Європою, його учні підросли та сформували нову інтелігенцію краю. Вони об'єднали зусилля — створили «Товариство діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі» і обрали головою Адальберта Ерделі. Під патронатом Міністерства освіти Чехословацької республіки митці презентували свої роботи на виставках. Фінальну експозицію картин у Празі відкривали міністр освіти та прем'єр-міністр республіки.

Ерделі знайшов себе в розвитку мистецького життя краю — натхненно передавав здобуті за кордоном знання та прагнув, щоб про закарпатську школу знало якомога більше людей. Художник став гарним учителем, як того прагнула його мама, але залишався собою — спізнювався на заняття, розповідав студентам про хороші манери, а в гарну днину забирав їх з пар і віз малювати природу. На мізинчику правої руки Ерделі завжди носив довгий ніготь, який відрощував спеціально, — ним робив корекції в роботах учнів.

Проте діяльність митця завжди залежала від політичного режиму на Закарпатті. Після 1938 року він вимушено пригальмував — за часів угорської окупації тільки встиг реорганізувати товариство в Спілку художників Підкарпаття.

Період після Другої світової війни приніс художнику багато обіцянок і ще більше розчарувань. Він з ентузіазмом очолив Ужгородське державне художньо-промислове училище, проте не розумів, чому в навчальному процесі домінували комсомольські збори та засідання партійної організації. Європейські погляди художника були безглуздя для радянського керівництва — куди радам до його експресивного реалізму.

Упродовж 1938-1939 років Закарпаття окупували угорські війська. Вони ввели комендантську годину і репресували багатьох закарпатських митців. Чеські та словацькі фахівці вимушено виїжджали з краю.

1945 року Закарпаття приєдналося до України, проте потрапило під гніт СРСР. Радянське керівництво не забарилося з репресіями — почало з угорського та німецького населення, потім боролось з українськими націоналістами та куркулями. Совєти почали наступ на греко-католицьку церкву — репресували 130 священників. 1949 року дійшла черга до творчої інтелігенції і космополітів.

Хата в селі Ставне. 1951

1949 року в комуністичній газеті «Закарпатська правда» розмістили велику редакційну статтю «Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті». У ній звинуватили Ерделі в «раболіпстві перед загниваючою культурою капіталістичного заходу». «Всі знають, що він як і раніше залишився формалістом і буржуазним естетом в образотворчому мистецтві і продовжує у своїх нових полотнах спотворювати портрети радянських людей», — зазначили в статті.

Його відсторонили від керівництва училищем, не давали державних замовлень, продовжували цькувати в обласній пресі. Щоб хоч якось прохарчуватися, Ерделі ходив у гості до знайомих.

Художник не зміг скласти присягу соціалістичному реалізму. У Москві таки експонувалися деякі його роботи. Одну з них — «Хату в селі Ставне» — навіть хвалили російські критики. Проте Ерделі називав картину занепадом власної творчості.

У 50-х роках здоров'я художника різко погіршилося, а картини вже не мали потрібного блиску.

«От так! Поволі все в мені руйнується. Як художник — постійно побитий; як вчитель — викопканий; як пенсіонер — позбавлений ґрунту; як живий — невмирущий; як напівживий — мертвий; маю стати на шлях мільйонів людей — піти геть тихо, стати землею у вічній темряві і гарно подякувати за багато гарних днів, які мені дав Господь»

Адальберт Ерделі помер 19 вересня 1955 року. На похороні грали Шопена та угорську пісню «В Парижі красне літо». Як і личить рабам «загниваючої культури капіталістичного заходу».

А. Ерделі.

«У руді Бога я був летючим попелом, димом і промінням сонця, хоч я стлів, хоч я випарувався, хоч навіки згорів», — писав Адальберт Ерделі в щоденнику.

Упродовж життя він розкошував: одним із перших мав в Ужгороді автомобіль, а за картину міг отримати 5 тисяч крон — утричі більше за місячну вчительську зарплатню.

Художник також бідував: чекав на матеріальну допомогу у творчих відпустках та швидко витрачав зароблені гроші.

Ерделі жив мистецтвом. До 43 років створив понад тисячу картин, намальованих олією. Художник писав портрети за дві години. Його роботи експонувалися в Парижі, Мюнхені, Брюсселі, Братиславі, Відні, Будапешті й Празі.

Ерделі жив рідним краєм. Те, що в сім'ї говорили угорською та німецькою, жодним чином не означало, що він відсторонився від культури дідів і прадідів руського (українського) походження чи жителів усього Закарпаття.

Адальберт Ерделі, який народився в селі Климовиця, завжди хотів торкнутися геніальності. Він шукав ідеал та переймався тим, що недостатньо себе реалізував.

«Я залишився там, під Карпатами, і, занурившись у свою роботу, я постійно малював...» — підкреслював художник.

І, окрім картин, він таки знайшов формулу власної геніальності:

Бог. Мистецтво. Любов. Нескінченність.

Цінності, які Бейла Гриць проніс через усе життя. І річ справді не в мистецьких шедеврах, яких він торкався першем.

Ужгород. Кінець 1930-х